Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

VARIA

1. Ἡ ἔννοια τῆς «Συμμετρίας» ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Ἐμπεδοκλέους.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ A. Baumann, ὅτι Das Vollkommenste muss auch die vollkommenste Gestalt besitzen[1] διέπει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τοῦ ἐξ Ἀκράγαντος Φιλοσόφου.

Ἐν πρώτοις ἡ ἔννοια τοῦ ***«Σφαίρου»*** ἀντιπροσωπεύει πάντοτε τὴν ἔννοιαν τῆς συμμετρίας, διότι ἐνέχει ἐν ἑαυτῇ ἀναλογίαν:

ἀλλὰ σφαῖρος ἔην καὶ <πάντοθεν> ἶσος ἑαυτῷ[2]

καὶ ὀνομάζει τοῦτον οὕτος κρύπτην ἁρμονίας:

οὕτως Ἁρμονίης πυκινῷ κρύφῳ ἐστήρικται

Σφαῖρος κυκλοτερὴς μονίῃ περιηγέι γαίων[3].

Ἡ ἁρμονία κατ' αὐτὸν εἶναι μία συμμετρία τῶν στοιχείων, τῶν *«ῥιζωμάτων»*, δηλαδὴ τοῦ πυρός, τοῦ ἀέρος, τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος· πᾶν τὸ γιγνόμενον εἶναι ἀποτέλεσμα ἀριθμητικῶν ἀναλογιῶν, εἶναι ἡ **«κρᾶσις συμμετρίας»**[4]. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς αἰσθήσεως καὶ ὁρίζει ταύτην ὡς «μεῖξιν ὁμοίων στοιχείων[5]» (πβ. Θεοφρ., *π. αἰσθήσ.* 9)· εἶτα θεωρεῖ τὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως ὡς συγκειμένην ἐξ ἴσων μερῶν ὕδατος καὶ πυρός: *ἄριστα δὲ κεκρᾶσθαι καὶ βελτίστην εἶναι τὴν ἐξ ἀμφοῖν ἴσων συγκειμένην*[6] (Θεοφρ., *π. αἰσθ.* 8 κ. ἑξ. – Diels 50).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

1. *Formen der Argumentation bei den Vorsokratischen Philosophen*, Würzburg, 1906, σ. 37.

2. Ἀπ. 29.

3. Ἀπ. 27 καὶ 28.

4. Παρ' Ἐμπεδοκλεῖ τὸ ὅμοιον διὰ τοῦ ὁμοίου γιγνώσκεται (ἀπ. 109) καὶ τούτου τὴν εὕρεσιν ἐπιζητεῖ: *Παρμενίδης μὲν καὶ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Πλάτων τῷ ὁμοίῳ* <ἐν. ποιοῦσι τὴν αἴσθησιν> (Θεοφρ., *π. αἰσθ.* 1 κ. ἑξ. καὶ Diels 499 κ. ἑξ.)· ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα ἀκόμη τοῦ ἡδέος δὲν εἶναι ἢ ἡ κρᾶσις ὁμοίων στοιχείων: *ἥδεσθαι δὲ τοῖς ὁμοίοις κατά τε <τά> μόρια καὶ τὴν κρᾶσιν, λυπεῖσθαι δὲ τοῖς ἐναντίοις* (πβ. Θεοφρ., *π. αἰσθ.*, 9 κ. ἑξ. ὡς καὶ 16 καὶ 23 κ. ἑξ. καὶ E. Zeller, *Philos. d. Griechen* I^4, 729)· καί: *Ἐμπεδοκλῆς τὰς ἡδονὰς γίνεσθαι τοῖς μὲν ὁμοίοις <ἐκ> τῶν ὁμοίων... τὰς δ' ἀλγηδόνας τοῖς ἐναντίοις* (Diels 398), ἐπίσης: *τὰς δὲ ἡδονὰς ἐξ οἰκείου κατὰ τὰς τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοίων κράσεις, τὰς δὲ ὀχλήσεις καὶ τὰς <ἀλγηδόνας ἐξ ἀνοικείου>* (Aet., V 28, D. 440).

5. Πβ. τὴν ἐξήγησιν τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως παρὰ Θεοφραστῳ 7-8 (Diels 500), παρ' Ἀριστοτελει, *Π. αἰσθ.*, 2 437 b 9 καὶ παρὰ Πλουταρχῳ *Π. ἀρεσκ.*, IV 9, 3· ἀντιθέτως ἡ μὴ καλὴ ὅρασις γίγνεται, ὅταν ἡ μεῖξις τῶν στοιχείων τυγχάνῃ ἀσύμμετρος: *τὰς ὄψεις ὧν ἀσύμμετρος ἡ κρᾶσις... ἀμαυροῦσθαι* (Diels 178, 17).

6. Πβ. καὶ ἀπ. 23· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς ἀναπνοῆς ἀνευρίσκει ὁ Ἐ. σχέσεις ἀναλογίας, πβ. ἀπ. 100: *πάλιν ἐκπνέει ἶσον ὀπίσσω.* Ἐπίσης ἐν τῇ περὶ ἀπορροῶν αὐτοῦ θεωρίᾳ τοποθετεῖ τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς ἕλξεως τοῦ σιδήρου ἐκ τοῦ μαγνήτου· αἱ ἀπορροαὶ αἱ ὁποῖαι διαφεύγουσιν ἐκ τοῦ μαγνήτου πρὸς τὸν σίδηρον καὶ ἀντιθέτως ἔχουσι σύμμετρον κατασκευήν: *περὶ τῆς Ἡρακλείας λίθου διὰ τί ἕλκει τὸν σίδηρον. Ἐ. μὲν ταῖς ἀπορροίαις ταῖς ἀπ' ἀμφοτέρων καὶ τοῖς πόροις τοῖς τῆς λίθου συμμέτροις οὖσιν ταῖς ἀπὸ τοῦ σιδήρου τὸν σίδηρον φέρεσθαι λέγει πρὸς τὴν λίθον·* (Diels, *Frs. d. Vors.* A. 89, 10, σ. 306). Πβ. ἐπίσης τὰ περὶ ἀπορροῆς παρὰ Πλατωνι, *Μένων*, 76 c. Ἄξιον ἔτι σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Ἐ. ὁρίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ χρώματος ὡς ἑξῆς: *ἀπορροὴ σχημάτων ὄψει σύμμετρος καὶ αἰσθητός.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν πᾶν φαινόμενον αἰσθήσεως δὲν εἶναί τι ἄλλο ἢ τὸ «σύμμετρον τῶν πόρων πρὸς τὰς ἀπορροάς[7]»: *ὅλως γὰρ ποιεῖ τὴν μεῖξιν τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων* (ἰδὲ Diels 178, 5-180, 87, 16.90, 39)· εἶτα ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς νοήσεως ἥτις γίνεται κατ᾽ αὐτὸν διὰ τῶν ὁμοίων: *τὸ μὲν γὰρ φρονεῖν εἶναι τοῖς ὁμοίοις, τὸ δ᾽ ἀγνοεῖν τοῖς ἀνομοίοις* (Θεοφ. *Π. αἰσθ.*, 10)· θεωρεῖ δὲ οὗτος τελείαν γνῶσιν ἐκείνην, ἥτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μείξεως ἴσων στοιχείων: *ὅσοις μὲν οὖν ἴσα καὶ παραπλήσια μέμεικται καὶ μὴ διὰ πολλοῦ μηδ᾽ αὖ μικρὰ μηδ᾽ ὑπερβάλλοντα τῷ μεγέθει, τούτους φρονιμωτάτους εἶναι καὶ κατὰ τὰς αἰσθήσεις ἀκριβεστάτους*· ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ μεῖξις δὲν ἤθελε γίνει ἐξ ὁμοίων καὶ ἴσων μερῶν, τότε οἱ ἄνθρωποι γίγνονται ἀφρονέστατοι ...: *ὅσοις δ᾽ ἐναντίως, ἀφρονεστάτους, καὶ ὧν μὲν μανὰ καὶ ἀραιὰ κεῖται τὰ στοιχεῖα, νωθροὺς καὶ ἐπιπόνους· ὧν δὲ πυκνὰ καὶ κατὰ μικρὰ τεθραυσμένα, τοὺς δὲ τοιούτους ὀξεῖς· φερομένους καὶ πολλοῖς ἐπιβαλλομένους ὀλίγα ἐπιτελεῖν διὰ τὴν ὀξύτητα τῆς τοῦ αἵματος φορᾶς· οἷς δὲ καθ᾽ ἕν τι μόριον ἡ μέση κρᾶσίς ἐστι, ταύτῃ σοφοὺς ἑκάστους εἶναι· διὸ τοὺς μὲν ῥήτορας ἀγαθούς, τοὺς δὲ τεχνίτας, ὡς τοῖς μὲν ἐν ταῖς χερσί, τοῖς δὲ ἐν τῇ γλώττῃ τὴν κρᾶσιν οὖσαν· ὁμοίως δ᾽ ἔχειν καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δυνάμεις* (Θεοφρ. *Π. αἰσθ.*, 11).

Τέλος ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ τὸ φαινόμενον ἀκόμη τοῦ ὕπνου δέχεται ὡς ψῦξιν συμμετρικὴν τοῦ αἵματος· ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ ἀνωτέρω ψῦξις δὲν εἶναι συμμετρική, τότε ἔχομεν τὸ φαινόμενον τοῦ θανάτου: *Ἐ. τὸν μὲν ὕπνον καταψύξει τοῦ ἐν τῷ αἵματι θερμοῦ συμμέτρῳ γίνεσθαι, τῇ δὲ παντελεῖ θάνατον* (Αετ. V 24, 2 Diels 435). Ἐπίσης κατά τινα πληροφορίαν τοῦ Αετιου (V 19,5 Diels 430) ζῶα συγκείμενα ἐξ ἴσων μερῶν στοιχείων δύνανται νὰ γεννηθῶσιν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς γῆς[8].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται, ὅτι πᾶν τὸ γιγνόμενον καὶ ὑπάρχον δὲν εἶναι ἢ ἡ «κρᾶσις συμμετρίας», τουτέστι μεῖξις ἐκ τῶν μερῶν τῶν τεσσάρων ἀρχικῶν στοιχείων, λαμβανομένων πάντοτε κατ᾽ ἀναλογίαν καὶ ἀριθμητικῶς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Θὰ ἠδύνατό τις προσέτι νὰ γράψῃ πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τῆς ἀνωτέρω ἐννοίας, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν ἀντικείμενον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

2. Παρατηρήσεις εἰς ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου

1. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 119 καὶ 78 τοῦ Ἡρακλείτου παρατηρεῖ τις τὴν στενὴν σχέσιν

---

7. Χαρακτηριστικὸν τυγχάνει ὅτι οὐδεμία ἀνάμειξις ὑγρῶν κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα εἶναι δυνατή, ἐὰν δὲν ὑπάρχωσιν εἰς αὐτὰ συμμετρικοὶ πόροι:

Πβ. ἀπ. 90 *ὡς γλυκὺ μὲν γλυκὺ μάρπτε, πικρὸν δ᾽ ἐπὶ πικρὸν ὀρουσεν*
ὀξὺ δ᾽ ἐπ᾽ ὀξὺ ἔβη, δαερὸν δ᾽ ἐποχεῖτο δαηρῷ
ἐπίσης καὶ *οἴνῳ... μᾶλλον ἐνάρθμιον, αὐτὰρ ἐλαίῳ*
οὐκ ἐθέλει. (ἀπ. 91).

Ἰδὲ ἐπίσης καὶ τὸ τοῦ Θεοφραστου, *π. Αἰσθήσεως* 12: *ὅλως γὰρ ποιεῖ τὴν μίξιν τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων· διόπερ ἔλαιον μὲν καὶ ὕδωρ οὐ μείγνυσθαι* (πβ. ἀπ. 91), *τὰ δὲ ἄλλα ὑγρὰ καὶ περὶ ὅσων δὴ καταριθμεῖται τὰς ἰδίας κράσεις, ὥστε πάντα τε αἰσθήσεται καὶ ταὐτὸν ἔσται μίξις καὶ αἴσθησις καὶ αὔξησις· πάντα γὰρ ποιεῖ τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων, ἐὰν μὴ προσθῇ τινα διαφοράν* (Πβ. καὶ E. Zeller, *Die Philos. d. Griechen* I[4], 693).

8. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 96 καὶ 98 ἀναφέρονται πρῶτον μὲν τὰ περὶ συστάσεως τῶν ὀστῶν, ὅτι δηλ. δέον νὰ ἐπιτελεσθῇ αὕτη διὰ τῆς μείξεως τῶν τεσσάρων στοιχείων κατόπιν διαφόρων ἀναλογιῶν τῶν μερῶν αὐτῶν καὶ δεύτερον (98,4) τὰ περὶ σαρκὸς καὶ αἵματος· ὅτι δηλαδὴ ἀμφότερα ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνθεσιν τῶν μνημονευθέντων στοιχείων, πάλιν κατόπιν ἀναλογιῶν. Ἐπίσης καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον: *διὰ δὲ συμμετρίας τῆς κράσεως τὸν τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος περιέχειν λόγον* (Diels 172, 70) δηλοῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ λόγου, τουτέστι τῆς ἀναλογίας κτλ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ νοήματος τούτων καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ θὰ ἀπετέλουν ταῦτα χωρίον ὁμοιογενὲς εἰς τὸ περὶ «φύσιος» ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου. Ἐν τοῖς ἑξῆς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ σχολιάσωμεν τὰ ἀνωτέρω ἀποσπάσματα, ἂν καὶ ταῦτα ἔχουσι δεόντως ἐπεξεργασθῆ ὑπὸ νεωτέρων ἐρευνητῶν ἀλλὰ κατ' ἄλλον βεβαίως τρόπον[9].

Ἐν τῷ 119ῳ ἀποσπάσματι μνημονεύονται τὰ ἑξῆς: *Ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων*· τὸ ἦθος ἐνταῦθα ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ χαρακτῆρος· καὶ χαρακτῆρα νοοῦμεν τὸ σύνολον τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, αἵτινες προσδιορίζουσι τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ μόνιμος τρόπος τοῦ πράττειν. Αἱ ψυχικαὶ ὅμως ἰδιότητες ἀπορρέουσι πᾶσαι ἐκ τῆς παγκοσμίου ψυχῆς, ἤτοι τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος· καὶ ψυχὴν τοῦ Σύμπαντος καλεῖ ὁ Ἡράκλειτος τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἀρχεγόνου πυρός», τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα διὰ τῆς λέξεως *δαίμων*[10]. Ἐπομένως ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σταθερὰ δηλαδὴ κατεύθυνσις τῆς βουλήσεως αὐτοῦ πηγάζει ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ σύμπαντος, ἤτοι τοῦ Θεοῦ.

Ἐν τῷ 78ῳ ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρ. μνημονεύονται τὰ κάτωθι: *Ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας*[11], *θεῖον δὲ ἔχει*. Ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀποσπάσματι ὁ Ἡρ. συμπληροῖ καὶ ὁλοκληρώνει τὴν σκέψιν αὐτοῦ. Ἐνταῦθα φαίνεται, ὅτι ἀρνεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς καὶ γενικῶς τὴν ἱκανότητα, ὅπως πράξῃ οὗτος τὸ ὀρθόν. Κατ' αὐτὸν αἱ ψυχικαὶ ἐκεῖναι ἰδιότητες, αἵτινες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος, καὶ ἀπαρτίζουσι τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις πάλιν ἔχει τὸ κέντρον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, θὰ ἔδει τὴν κατευθύνωσι τοῦτον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τοῦ πράττειν, ἀλλὰ πάντα ταῦτα δυστυχῶς δὲν προσφέρονται διὰ τὸν ἄνθρωπον εἰ μὴ μόνον διὰ τὸ θεῖον·

Ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς μοῖραν τοῦ θείου πυρὸς (τῆς παγκοσμίου ψυχῆς), ἥτις εὑρίσκεται ἐγκλωβισθεῖσα ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ σώματος: *ὅτε μὲν γὰρ ἡμεῖς ζῶμεν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν τεθνάναι καὶ ἐν ἡμῖν τεθάφθαι, ὅτε δὲ ἡμεῖς ἀποθνήσκομεν τὰς ψυχὰς ἀναβιοῦν καὶ ζῆν* (Σεξ. Εμπ. *πρὸς Πυρρ.* III, 230) καὶ ἐκεῖ διαμένουσα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπόλλυσι τὴν θείαν ἰδιότητα, ἣν πρότερον εἶχεν, ὡς συνηνωμένη μετὰ γηΐνων στοιχείων καὶ ἀποθνήσκει, δηλ. τὸ θεῖον πῦρ σβέννυται, διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος, καίτοι ἔχει τὸ θεῖον (τὴν ψυχὴν) ἐντὸς αὐτοῦ, βαδίζει πρὸς τὴν ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν ἀσαφῆ τῶν πραγμάτων γνῶσιν[12]· καὶ μόνον, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποθάνῃ τὸ εὑρισκόμενον ἐντὸς αὐτοῦ Θεῖον πῦρ ἀνάπτει[13], δηλαδὴ ἡ μέχρι πρὸ ὀλίγου

---

9. Bruno Snell, Die Sprache Heraklits: *Hermes* 61 (1926), σ. 363 κ. ἑξ. Ἰδὲ καὶ E. Hoffmann, *Die Sprache und die archaische Logik*, Tübingen, 1925. – O. Gigon, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig, 1935 καὶ ἐν ἀποσπ. 78 καὶ 119 – Περὶ τοῦ ἀπ. 119, πβ. καὶ τὰς σκέψεις τοῦ Heiddeger.

10. Ὅτι ἡ λ. «δαίμων» ἔχει πλὴν τῆς σημασίας τοῦ θείου καὶ πλείστας ἀκόμη σημασίας, ὡς τὴν τῆς τύχης, εἶναι γνωστόν. Τὰ τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐν ἀφθονίᾳ παρὰ E. Rohde, *Psyche*, Tübingen, 1910 (5η + 6η ἔκδοσις).

11. Ὁ W. Jaeger ἐν *Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 19..7, σ. 233 θεωρεῖ τὴν «γνώμην» ὡς γνῶσιν τοῦ μέτρου καὶ σχετίζει τούτην διὰ τῶν ἀποσπασμάτων 30 καὶ 31· ὅτι δὲ ἡ γνώμη ἔχει τὴν σημασίαν τῆς γνώσεως πβ. ἐν Θεόγνιδι στίχ. 1171: *Γνώμην Κύρνε Θεοί θνητοῖσι διδοῦσιν ἄριστον / ἀνθρώποις· γνώμη πείρατα παντὸς ἔχει.*

12. A. N. Zoumpos, Die metaphysische Bedeutung des Wortes Ἅδης bei Herakleitos: *Actes du Xème Congrès International de Philosophie*, Τόμος 12ος, σ. 54.

13. A. N. Zoumpos, Interprétation philosophique du vingt sixième fragment d'Héraclite: *Revue des Études Grecques* 59-60 (1946-47), σ. 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τεθνεῶσα ψυχὴ ζῇ καὶ ἐλευθεροῦται τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος· λίαν παραστατικῶς διδάσκει ὁ Ἡρ., ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θεοὶ θνητοί, οἱ δὲ θεοί, ἄνθρωποι ἀθάνατοι, οἵτινες ζῶσι διὰ τοῦ θανάτου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποθνήσκουσι διὰ τῆς ζωῆς ἐκείνων[14]· ἐπομένως καὶ συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ῥοῆς[15] οὐδεμία ψυχὴ δύναται νὰ μείνῃ αἰωνίως ἐν σημείῳ τινί, ἀλλ᾽ ὑπάρχει ἀνάγκη ἀλλαγῆς[16]· ἐπομένως ὁ Θεὸς θὰ ἔδει ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ψυχῆς – πυρὸς νὰ κατευθύνῃ ἑκάστου τὰς πράξεις καὶ συνεπῶς τόσον ἡ νόησις ὅσον καὶ ἡ βούλησις αὐτοῦ νὰ ἐξησφάλιζον εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πρᾶξιν τοῦ ὀρθοῦ, πλὴν ὅμως διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, καθ᾽ οὓς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποθνήσκει ζῶντος ἔτι τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐπιτυγχάνονται τὰ ἀνωτέρω, διότι *τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια* (ἀπ. 102).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται, ὅτι ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν νόησιν καὶ τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτους τῆς θείας Οὐσίας, ἂν καὶ θὰ ηὔχετο οὗτος, ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐξηρτᾶτο παντάπασιν ἐκ τοῦ Θείου, ἀλλὰ παρὰ τὰ διαμαρτυρίας αὐτοῦ πάντες οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀκολουθοῦσι τὸν *κοινὸν* καὶ θεῖον *λόγον*, ἐνῷ κατ᾽ αὐτὸν θὰ ἔδει *ἕπεσθαι τῷ < ξυνῷ, τουτέστι τῷ> κοινῷ ξυνὸς γάρ ὁ κοινός* (ἀπ. 2). Ταῦτά ἐστιν ἱκανά, ἵνα δείξωσι ὅτι ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀνθρώπου ἀδυνατεῖ νὰ ὁδηγήσῃ τὴν βούλησιν αὐτοῦ εἰς πράξεις ὀρθάς, διότι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν γινώσκει τόν «θεῖον λόγον» καὶ πράττει ἐπομένως οὗτος κατὰ τὸν «ἀνθρώπειον».

2. Ἐν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρακλείτου μνημονεύονται τὰ ἑξῆς: *ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον*[17]. Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστόν, ὅτι ἡ κοσμογόνος αὐτοῦ Ἀρχὴ εἶναι τὸ *πῦρ* ἐκ τοῦ ὁποίου *τὰ πάντα συνεστάναι καὶ εἰς τοῦτο ἀναλύεσθαι*[18], τουτέστιν, ὅτι ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα (Pantheismus)· ὁ Θεὸς καθ᾽ Ἡράκλειτον εἶναι *ἡμέρη εὐφρόνη, χειμὼν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός*[19]. Ἐπομένως τὸ Θεῖον κατ᾽ αὐτὸν ἀλλοιοῦται συνεχῶς καὶ ποικίλας ὀνομασίας λαμβάνει, εἶναι συγχρόνως τοῦτο «ἓν καὶ πολλά»· ὁ Θεὸς ἔναντι τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν Πανθεϊστικὴν ἀντίληψιν, εἶναι Natura - naturans, ἤτοι, ὅτι τὸ Θεῖον εἶναι «εἶδος» καὶ κινοῦσα δύναμις καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἔναντι τοῦ Θείου, δὲν εἶναι ἢ αὐτὴ αὕτη ἡ Θεία οὐσία ὡς ὕλη, ἤτοι ὡς κόσμος κεκινημένος (Natura - naturata)[20].

Νῦν δὲ ἂς ἐξετάσωμεν τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν ἀπόσπασμα· ὁ Ἡράκλειτος διὰ τῆς ἐννοίας *σοφὸν* νοεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ Θείου, ἤτοι, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἀμιγὲς παντὸς πράγματος, ἢ ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Ἀναξαγόρας διὰ τὸν *Νοῦν*, ὅτι *νοῦς δέ ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι*[21] καὶ ἐπομένως μὴ ὑποκείμενον (= τὸ Θεῖον) εἰς

---

14. Ἀπ. 62: *ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.*

15. Ἀριστ. *π. Οὐρανοῦ* III, 1, 298 b 29: *οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαί τε φασι καὶ ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν.*

16. Στοβαιου, *Ἐκλογαὶ* I 906: *Ἡράκλειτος μὲν γὰρ ἀμοιβὰς ἀναγκαίας τίθεται ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδόν τε ἄνω καὶ κάτω διαπορεύεσθαι τὰς ψυχὰς ὑπείληφε καὶ τὸ μὲν τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένειν κάματον εἶναι, τὸ δὲ μεταβάλλειν φέρειν ἀνάπαυσιν.*

17. Ἀπ. 108.

18. Διογ. Λαερτ. IX, 7.

19. Ἀπ. 67.

20. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν πως ἔννοιαν θὰ ἐκλάβωσιν ἀργότερον τὰ ἀνωτέρω, οἱ Giordano Bruno (1548-1600) καὶ Spinoza (1832-1677).

21. Ἀπ. 12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μεταβολὴν καὶ εὑρισκόμενον *κεχωρισμένον* τῶν ἄλλων πραγμάτων καὶ συνεπῶς ἀμετάβλητον. Διὰ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων φαίνεται ὁ Ἡρ. ὡς ὀπαδὸς τοῦ πανθεϊσμοῦ ἀφ᾽ οὗ τοποθετεῖ τὸ Θεῖον, ὡς «ἐνδοκόσμον»[22], ἤτοι, ὅτι τοῦτο εἶναι *ἐκ πάντων ἓν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα*[23], ἐν ᾧ συγχρόνως πιστεύει, ὅτι εἶναι δυνατὸν ὁ κόσμος νὰ περιέχηται ἐν τῷ Θεῷ, χωρὶς ὅμως ὁ Θεὸς νὰ ταὐτίζηται μετὰ τοῦ κόσμου (Panentheismus), διότι ὡς δεικνύεται ἐκ τοῦ 108ου ἀποσπάσματος, τὸ Θεῖον ἐνταῦθα δὲν ὑπόκειται ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἐπομένως εἶναι τοῦτο ἀμετάβλητον, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόλυτον, «ὑπερβατικόν», ἤτοι μακρὰν πάσης συναφείας καὶ ἀναμείξεως, ἐποπτεῦον πάντοτε διὰ τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν σύμπαντος κόσμου, ὡς «ἕτερον» τῶν ἄλλων πραγμάτων· διὰ τῶν μνημονευθέντων διαγράφεται ἐν τῷ ἀνωτέρω ἀποσπάσματι ἀμυδρῶς πῶς ἡ θεωρία τοῦ «Πανενθεϊσμοῦ» (Panentheismus, ἡ ὑπὸ τοῦ Krause (1781-1832) τὸ πρῶτον διατυπωθεῖσα[24].

3. Ἄνσελμος ὁ Καντερβουρίας καὶ Ζήνων ὁ ἐκ Κιτίου.

Ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ ἀνακοινώσει, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐν τινι ἀποδείξει, ἣν ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἄνσελμος ὁ Καντερβουρίας (1033-1109) διὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ θείου, δύναται νὰ εὕρῃ τις ἐν αὐτῇ σπέρματα ὁμοίων συλλογισμῶν τοῦ ἐκ Κιτίου Ζήνωνος τοῦ Στωϊκοῦ (336-264), ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόδειξιν περὶ ὑπάρξεως τῶν Θεῶν. Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστόν, ὅτι ὁ Ἄνσελμος θεωρεῖται ὁ εἰσηγητής της ἀπὸ Καντίου λεγομένης ὀντολογικῆς ἀποδείξεως[25], δι᾽ ἧς ἀποδεικνύει οὗτος τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θείου. Ὁ Κάντιος βεβαίως ἔλεγξε τὴν ὡς ἄνω ἀπόδειξιν, ὁ δὲ σύγχρονος τοῦ Ἀνσέλμου, μοναχὸς ἐν τῷ μοναστηρίῳ «Mar - Moutier» καὶ κόμης τοῦ Montigny, Gaunilon, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Pro insipiente, ἀπέδειξε τὴν σφαλερὰν τοῦ Ἀνσέλμου μέθοδον.

Ἀλλ᾽ ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, δὲν θὰ ἔδει νὰ θεωρεῖται ὁ Ἄνσελμος ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν εἰσηγητὴς τῆς λεγομένης ὀντολογικῆς μεθόδου, ἀλλ᾽ ὁ ἐκ Κιτίου Ζήνων. Ἐν τινι χωρίῳ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (*πρὸς Μαθημ.*, IX, 133) ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Ζήνων δὲ καὶ τοιοῦτον ἠρώτα λόγον τοὺς θεοὺς *εὐλόγως ἄν τις τιμῴη· τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῴη· εἰσὶν ἄρα θεοί*. Ἐνταῦθα ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς φρονεῖ, ὅτι ὁ Ζήνων δέχεται τὴν ὕπαρξιν τῶν Θεῶν, διότι ὑπάρχει σήμερον ἡ λατρεία καὶ ἡ τιμὴ εἰς τούτους· εἶναι πολὺ λογικόν, λέγει, νὰ ὑπάρχῃ λατρεία καὶ τιμὴ εἰς τοὺς Θεούς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑπάρχουσιν οὗτοι, ἐνῷ θὰ ἦτο παράλογον νὰ τιμῶμεν τούτους, ἐὰν οὗτοι δὲν ὑπῆρχον: *τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τίς εὐλόγως τιμῴη*. Ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς λατρείας συμπεραίνει οὗτος τὴν ὕπαρξιν τῶν Θεῶν· ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα οὗτος πρόκειται νὰ ἀποδείξῃ, ἤτοι τὸ ἀποδεικτέον, ἐκλαμβάνεται ἤδη ὡς ἀποδεδειγμένον.

Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πράττει καὶ ὁ Ἄνσελμος ἐν τῷ *Proslogium*[26] αὐτοῦ, ὅστις παραδέχεται, ὅτι ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ, ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ (esse in intellectu) δύναται νὰ συμπεράνῃ οὗτος καὶ τὴν ὕπαρξιν ἐκείνου (esse in re)· λέγει δηλαδή, ἀφ᾽ οὗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

---

22. Ἰδὲ καὶ E. Zeller, *Philos. d. Griechen* I[5], 2 σ. 668 κ. ἑξ. – Th. Gomperz, *Griech. Denker* I[3], 53.

23. Ἀπ. 10.

24. K. C. F. Krause, *System d. Philosophie* 1889 (2α ἔκδοσις).

25. Περιττὸν νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη δὲν εἶναι ὀντολογικὴ ἀπόδειξις ἀφ᾽ οὗ προχωρεῖ τις ἐκ τῆς νοήσεως εἰς τὴν ὕπαρξιν, διότι ἡ οὐσία τοῦ Θείου εἶναι ἄγνωστος ἡμῖν· ἐπομένως ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἀναχωρεῖ οὐχὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τουναντίον ἐκ τῆς ἐννοίας ἐκείνου, ὅπως ἀκριβῶς αὕτη παρίσταται εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν.

26. Ἰδὲ τὴν ἀπάντησιν, εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Διογένους τοῦ Βαβυλωνίου, παρὰ τῷ Σεξτῳ τῷ Εμπειρικῳ (*πρὸς Μαθημ.* IX, 134-136).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπάρχει τὸ ὕψιστον ὂν ἐν τῇ παραστάσει, ἣν σχηματίζει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ὑπάρχῃ καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, διότι ἡ ἔννοια τοῦ Θείου, τοῦ ὑπάρχοντος πράγματι, περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν παράστασιν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὑπάρχει ἐν ἡμῖν· ἔπειτα θὰ ἦτο ἄτοπον ὁ Θεὸς νὰ ὑπάρχῃ μόνον ἐν τῇ παραστάσει καὶ οὐχὶ ἐν τῇ πραγματικότητι. Ἀφ' οὗ λοιπὸν τὸ ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπάρχον εἶναι ἀνώτερον τοῦ ἐν τῇ παραστάσει ὑπάρχοντος, ἕπεται ὅτι, τὸ μεῖζον θὰ ἔδει νὰ περιέχῃ καὶ τὸ ἔλασσον. Ἐνταῦθα σαφῶς δείκνυται, ὅτι τὸ ἀποδεικτέον ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποδεδειγμένον, καθ' ὅτι τόσον ἡ νόησις, ὅσον καὶ ἡ ὕπαρξις συμπίπτουν. Ἀλλ' ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω εἰσὶ σοφίσματα, τόσον τοῦ Ζήνωνος, ὅσον καὶ τοῦ Ἀνσέλμου τὸ «τιμητικῶς ἔχει» τοῦ Ζήνωνος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Θεούς, δὲν ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν ἐκείνων, ὅπως καὶ παρὰ Ἀνσέλμῳ ἡ νόησις δηλονότι ἐννοίας τινὸς δὲν προδικάζει καὶ τὴν ὕπαρξιν ἐκείνης.

Ὁ Ζήνων ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ ἀποδέχεται τὴν ὕπαρξιν τῶν Θεῶν, δηλαδὴ τὸ ἀποδεικτέον ἐνταῦθα ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποδεδειγμένον, ἡ δὲ ἔννοια τῆς λατρείας ἐπακολουθεῖ ὡς συνέπεια φυσική· ὑπάρχει τι καὶ διὰ τοῦτο τιμῶ καὶ λατρεύω, ἄλλως θὰ ἦτο ἄτοπον, διότι, ἐὰν ἡ ὕπαρξις τῶν Θεῶν δὲν ἦτο πρότασις ἀποδεδειγμένη, ἀλλὰ ἀποδεικτέα καὶ ἑπομένως ἀνύπαρκτος, τότε τίνα θέσιν θὰ εἶχεν ἡ λατρεία, ἀφ' οὗ δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν οὗτοι ὑπάρχωσι *τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῴη;* Ἀλλ' ἡ δικαιολογία αὕτη τοῦ Ζήνωνος δὲν ἀλλοιοῖ τὸν χαρακτηρισμὸν ὡς σοφίσματος τοῦ ἀνωτέρω.

Α. Ν. Ζουμπος
(Ἀθῆναι)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ